

Testament Saladyna. Rozpad domu Ajjubidów w relacjach kronikarzy arabskich okresu krucjat

Sułtan Ṣalāh ad-Dīn al-Ayyūbī¹, znany w historiografii europejskiej jako Saladyn – pogromca krzyżowców spod Hittīn, zdobywca Jerozolimy i opiewany w literaturze średniowiecznej przeciwnik króla Ryszarda Lwie Serce – zmarł kilka miesięcy po zakończeniu działań wojennych tzw. trzeciej krucjaty², w marcu roku 1193. Ród, do którego należał, Ajjubidzi, jeszcze w czasach poprzedzających dojście do władzy stał się wpływowy i bogaty w służbie atabega Mosulu ‘Imād ad-Dīna Zankīego oraz jego syna Nūr ad-Dīna. Nie jedynym bynajmniej, ale z pewnością ważnym czynnikiem sukcesu rodu była cechująca jego członków bezwzględna lojalność i znakomita współpraca – zresztą nie tylko w obrębie najbliższej rodziny. To właśnie protekcja stryja Šīrkūha umożliwiła Ṣalāh ad-Dīnowi objęcie steru rządów Egipcie w 1169 roku i w dużej mierze dzięki wsparciu rodziny został on w 1175 roku niekwestionowanym władcą muzułmańskiej Syrii. Podobnie w kolejnych latach – aż do uwieńczenia militarnej i politycznej kariery, jaką było zwycięstwo nad krzyżowcami w 1187 roku iomalże unicestwienie Królestwa Jerozolimskiego – sułtan miał zapewnione bezpieczne zaplecze pod czujnym okiem członków rodu, a szczególnie brata i prawej ręki władcy – Al-‘Ādila.

Nic więc dziwnego, że planując sukcesję po sobie, Ṣalāh ad-Dīn liczył na kontynuację rodzinnej tradycji. Głównym następcą i głową rodu został jego najstarszy, 22-letni syn Al-Afḍal, osadzony na tronie w Damaszku, któremu podlegali pozostali książęta ajjubidzcy, obdarzeni własnymi dziedzinami. Z braku miejsca kronikarze nie wymieniają wszystkich pomniejszych nadań, samych bowiem synów Ṣalāh ad-Dīn pozostawił po sobie 17 (nie licząc jednej zaledwie córki), a wiele ważnych lenn dostało się w ręce dalszych krewnych – zwłaszcza w linii stryja sułtana, Šīrkūha, oraz brata Al-‘Ādila. Najbardziej kompletny obraz nadań pozostawił nam Abū al-Fidā’, książę z syryjskiego miasta Hama, znakomicie zorientowany w stosunkach panujących na dworze Ajjubidów:

---

¹ Albo: „Ibn Ayyūb”.

² Ruch krucjatowy miał charakter płynny i tradycyjny podział na poszczególne wyprawy krzyżowe nosi cechy umowności, często podlegając krytyce; w niniejszym artykule pozostanę jednak przy tym klasycznym podziale, ponieważ opisywane wydarzenia zamykają się w łatwym do wyodrębnienia przedziale czasowym pomiędzy końcem III krucjaty (październik 1192) a początkiem V krucjaty i śmiercią sułtana Al-‘Ādila (1218).

Kiedy zmarł sułtan Al-Malik an-Nāšir Ṣalāh ad-Dīn, na tronie Damaszk i ziem do niego należących zasiadł jego syn Al-Malik al-Afdal Nūr ad-Dīn ‘Alī; w Egipcie rządy sprawował Al-Malik al-‘Azīz ‘Imād ad-Dīn ‘Utmān; w Aleppo Al-Malik az-Zāhir Ġiyāt ad-Dīn Ġāzī; a w Al-Karak, Aš-Šawbak i na krańcach wschodnich Al-Malik al-‘Ādil Sayf ad-Dīn Abū Bakr Ibn Ayyūb; w Hamie, Salami, Ma‘arrat, Manbağ i twierdzy Nağm Al-Malik al-Manšūr Nāšir ad-Dīn Muḥammad Ibn al-Malik al-Muzaḥḥar Taqī ad-Dīn ‘Umar; w Baalbek Al-Malik Mağd ad-Dīn Bahrām Šāh Ibn Farahšāh Ibn Šāhinšāh Ibn Ayyūb; w Homs, ar-Raḥba i Palmyrze Širkūh Ibn Muḥammad Ibn Širkūh Ibn Šadī; a w Buṣrā Al-Malik az-Zāfir Ḥaḍir ibn as-Sultān Ṣalāh ad-Dīn – a pozostawał on w służbie brata Al-Malika al-Afdala³.

Żyjący w pierwszej połowie XIII wieku kronikarz, filolog i nauczyciel damasceński Abū Šāma skupia się bardziej na dziedzictwie głównych potomków Ṣalāh ad-Dīna, pozostałych członków rodu pozostawiając niejako na bocznym planie – jest to o tyle nieoczekiwane, że działalność Abū Šāmy przypada na okres panowania Al-‘Ādila i jego następców, o których łaski winien zabiegać, a których w swojej relacji całkowicie pominął. Może to jednak oznaczać wciąż żywą wśród poddanych tradycję solidarności rodu Ajjubidów i zarazem ukrytą przyganę pod adresem brata Ṣalāh ad-Dīna:

W rękach Al-Malika al-Afdala wskutek śmierci sułtana pozostał Damaszek, wybrzeże i jego ziemie – a on był tym, który był przy śmierci ojca i zajął się najazdami (na niewiernych). Jego brat Al-Malik al-‘Azīz ‘Utmān władał Egiptem i jego ziemiami; ich brat Al-Malik az-Zāhir Ġāzī władał Aleppo i jego ziemiami – a pozostały w jego ręku aż do śmierci, następnie zaś w rękach jego syna Al-Malika al-‘Azīza Muḥammada, wreszcie w rękach jego syna Al-Malika an-Nāšira Ṣalāh ad-Dīna Yūsufa – aż odebrali mu je wraz z całą Syrią Tatarzy w roku 658 (1259/1260) – i na nim kończy się panowanie potomków Ṣalāh ad-Dīna⁴.

Z kolei Ibn al-Aṭīr bardziej angażuje się w przedstawienie okoliczności towarzyszących sukcesji. Warto na chwilę zatrzymać się przy sylwetce tego historyka, który był naocznym świadkiem opisywanych wydarzeń⁵, w dodatku związanym zarówno z domem Ajjubidów w Damaszk i Aleppo, jak i atabegów Mosulu⁶, skąd pochodził i gdzie działał na dworze atabegów starszy brat Mağd ad-Dīn ibn al-Aṭīr. Co ciekawe, najmłodszy z braci, Ḍiyā’ ad-Dīn ibn al-Aṭīr al-Ġazarī, uznany pisarz i krytyk literacki, piastował urząd wezyra na dworze Al-Afdala i stanowił jedną z głównych postaci opisywanego konfliktu. Można więc założyć, że Ibn al-Aṭīr otrzymywał informacje – często niedostępne poza ścisłymi kręgami

³ Abū al-Fidā’, *Al-Muḥtaṣar fī aḥbār al-bašar*, Dimašq Dār al-Ma‘ārif, 1999, t. 3, s. 110.

⁴ Abū Šāma Šihāb ad-Dīn ‘abd ar-Raḥmān ibn Ismā‘īl al-Muqaddasī, *Kitāb ar-rawḍatayn fī aḥbār ad-dawlatayn an-nūriyya wa aš-ṣalāhiyya*, red. Aḥmad al-Baysūmī, Dimašq: Manšūrāt Wizārat at-Taḳāfa, 1991–1992, t. 2, s. 326.

⁵ Żył w latach 1160–1233, a zatem lata jego życia obejmowały panowanie zarówno Ṣalāh ad-Dīna, jak i pozostałych uczestników opisywanych wydarzeń.

⁶ Ibn al-Aṭīr ‘Izz ad-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī, *Al-Ta’rīḥ al-bāhir fī ad-dawlāt al-atābakīyya bi-l-Mawṣil*, red. ‘Abd al-Qādir Aḥmad Qulaymiyyāt, al-Qāhira 1963.

dworskimi – niejako „z pierwszej ręki”. W swojej relacji podkreśla on trudności wewnętrzne oraz zewnętrzne, towarzyszące ugruntowaniu się władzy zwierzchniej Al-Afďala nad pozostałymi członkami rodu, teoretycznie mocą przysięgi zobligowanych do posłuszeństwa⁷:

Kiedy w Damaszku zmarł  al  h ad-D  n, by  z nim jego najstarszy syn Al-Af  l N  r ad-D  n  Al   i całe wojsko złożyło mu przysięgę na wierność – jak niejednokrotnie w jego życiu. Kiedy więc sułtan zmarł, [jego syn] zaw adn   Damaszkiem, wybrzeżem, Baalbekiem,  ar adem, Bu r , B niy sem, H naynem, Tibn nem i wszystkimi ziemiami aż po Ad-Daw rim⁸. Jego [ al  h ad-D  na] syn Al-Malik al- Az  z   tm  n  Al   przebywa  w Egipcie, zapanowa  więc nad nim i umocniły się tam jego r ady. Jego syn A -Z hir  Al   przebywa  w Aleppo i zaw adn   tym miastem oraz całym przyległym krajem, takim jak: H rim, Tall B   r, I  z, Bar iya, Darb Sęk, Manbi  i inne. W Hamie przebywa  Ta   ad-D  n  Umar, k  ry mu się podporz dkowa  i przy  czy  się do niego. W Homs stacjonowa    rk  h ibn Mu ammad ibn   rk  h, k  ry podporz dkowa  si  Al-Af  lowi. Natomiast Al-Malik al-  dil z Al-Karak już wcześniej ruszy  tam – jak wspomnieliśmy – ale bronil się w tym mieście i nie przyby  do żadnego z synów swego brata. Po    po niego Al-Malik al-Af  l, wzywając go do siebie – ten obieca  mu przybycie, ale nie spe nil obietnicy. [Al-Malik al-Af  l] ponowi  korespondencj  i straszy  go Al-Malikiem al- Az  zem, w adc  Egiptu, oraz atabegiem  Izz ad-D  nem, w adc  Mosulu – a ten już wyruszy  stamtąd do krajów Al-  dila w al- az  r – jak to jeszcze wspomni my – i rzekł do niego: „Jeśli przyjdiesz, przygotuj  wojsko i rusz  do twojego kraju i b d  go bronil; jeśli pozostaniesz, ruszy na ciebie mój brat Al-Malik al- Az  z z powodu wrogości, jaka jest między wami; a jeśli  Izz ad-D  n zawładnie twoim krajem, już tylko Syria stawi mu opór”. A do swego po   ca rzek : „Jeśli przyjedzie z tobą, to dobrze; a jeśli nie, to przek  ż mu: «Rozk  za  mi abym wr ci  z tobą, jeśli udasz się do Damaszku; a jeśli nie zrobisz tego, rusz  do Al-Malika al- Az  za i sprzymierzą się z nim w zamian za to, co sobie wybierze»”. Kiedy przyby  do niego po   , obieca , że uda się do władcy, ale kiedy al-Af  l ujrz  , że jest to tylko czc a obietnica, przesadnie udawa , że zawiera uk  d z Al- Az  zem – i wtedy dopiero wyruszy  do Damaszku. Al-Af  l za  przygotowa  wojsko, kóre u niego stacjonowało, i po    do władcy Homs, władcy Hamy oraz do swego brata Al-Malika a -Z hira w Aleppo, nalegając na wystanie  o mierzy z Al-  dilem do al- az  ry, aby jej bronil przed w adc  Mosulu – i straszc  ich, jeśli tego nie uczyni . Natomiast swemu bratu A -Z hirowi oznajmi : „Znasz przywiązanie ludności Syrii do domu atabegów. Na Boga! Jeśli  Izz ad-D  n zawładnie Harr nem, podburzy przeciw tobie mieszkańców Aleppo i nawet nie zdasz sobie z tego sprawy, kiedy zostaniesz z niego wypędzony – tak samo zresztą uczyni ze mną lud Damaszku”. Uzgodnili więc, że wys   z nim wojska – przygotowali swe oddziały i wys  li je do Al-  dila, k  ry już przekroczy  Eufrat. Wojska ich stanęły w okolicach Edessy w Mar   ar-Ray  n – i wspomni my jeszcze, co się z nimi dzia o⁹.

⁷ Przed śmiercią ojca al-Af  l wezwa  ważniejszych emir w do Damaszku, by złożyli mu przysięgę wierności pod sankcj  wyrzeczenia się  on i wydziedziczenia dzieci w razie nieposłuszeństwa. By uciszy  sprzeciwy zebranych, Al-Af  l zagwarantowa  im trwałość nada  lennych (zob. dalej).

⁸ Do dziedziny Al-Af  la należa również Jerozolima; zob.: Sa  d  Abd al-Fat  h     r, *Al- arakat a - al ibiyya,  af ha mu ri a f  ta  r  h al-  hi ad al- arab  f  al-qur  n al-wu   *, al-Q hira 1963, s. 719.

⁹ Ibn al-A  r, *Al-K mil f  at-ta  r  h*, Bayr  t: Dar I  y   at-Tur   al- Arab  1996, t. 7, s. 405–406.

Ibn al-Aṭīr kreśli obraz młodego władcy, który umacnia swoje panowanie, zręcznie rozgrywając przeciwko sobie zbyt dążących do niezależności feudałów, jednocześnie dbając zarówno o zewnętrzne bezpieczeństwo państwa¹⁰, jak i wewnętrzną opozycję przywiązaną do domu atabegów Mosulu i legatu Nūr ad-Dīna¹¹. Obraz ten odbiega zatem od dość jednoznacznej definicji „przemądrzałego młodzieńca”, jaki można znaleźć w niektórych opracowaniach¹², czy też niedołnego władcy¹³ – taka charakterystyka była jednak potrzebna do uzasadnienia wszczęcia sporu dynastycznego i przyszłej detronizacji Al-Afdala. Wyraża stąd się też dezintegracja spoistego dotąd klanu Ajjubidów, którego członkowie zdają się biernie czekać na rozwój wypadków zamiast tradycyjnie wspierać głowę rodu i suzerena. Wprawdzie wedle tegoż samego Ibn al-Aṭīra w liście wysłanym jeszcze z okolic Damaszku po uroczystościach pogrzebowych Ṣalāḥ ad-Dīna, a zatem w atmosferze żałoby i w zasięgu bezpośredniej władzy bratanka (potwierdzają to słowa Abū al-Fidā’: „Po śmierci sułtana Al-Malik al-‘Ādil wstąpił do Damaszku z Al-Karak i dokonał tam obrzędu żałobnego po bracie, następnie udał się do swego kraju za Eufratem”¹⁴) Al-‘Ādil przypomina Muḡāhid ad-Dīnowi i ‘Imād ad-Dīnowi, władcy Singār, że po śmierci jego brata kraj należy do Al-Afdala i że on sam zmierza do nich z wojskiem Damaszku. Wtedy to na pomoc ‘Imād ad-Dīnowi miał ruszyć jego brat ‘Izz ad-Dīn z Mosulu, po drodze zapadł jednak na biegunkę i zawrócił¹⁵.

Ostatnią manifestacją jedności rodu Ajjubidów staje się zatem pogrzeb sułtana Ṣalāḥ ad-Dīna:

Następnie jego syn Al-Afdal zasiadł do żałoby w północnym iḥwānī, a wrota cytadeli zamknięto dla wszystkich z wyjątkiem elity. Dzień był wspaniały i wszyscy wydobyli pokłady nagromadzonego w sobie smutku, żalu i płaczu. Obmył go faqīḥ ad-Dawla’ī¹⁶ i po południowej modlitwie wyniesiono go w trumnie przykrytej szatą honorową¹⁷; na jego widok podniosły się głosy i ogromny zgłęb – tak że wydawać by się mogło, iż cały świat zakrzyknął jednym głosem¹⁸.

¹⁰ „...a on był tym, który był przy śmierci ojca i zajął się najazdami (na niewiernych)...” (Abū Ṣāma, *op.cit.*, s. 326).

¹¹ Warto pamiętać o roli Ibn al-Aṭīra i jego brata na dworze w Mosulu.

¹² S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, t. 3, s. 84.

¹³ Sa’īd ‘Abd al-Fatāḥ ‘Āṣūr, *op.cit.*, s. 720, S. Runciman, *op.cit.*, s. 85.

¹⁴ Abū al-Fidā’, *op.cit.*, s. 110.

¹⁵ Ibn al-Aṭīr, *Al-Kāmil...*, s. 406–408.

¹⁶ ‘Abd al-Mulk Ibn Zayd Ibn Yas at-Taḡallubī ad-Dawla’ī, pełniący również funkcję kaznodziei Damaszku.

¹⁷ Prawdopodobnie nie chodzi o szatę honorową przysланą Ṣalāḥ ad-Dīnowi przez kalifa Al-Mustaḏī’a w 1175 roku, ale przez kalifa An-Nāṣira (1180–1225).

¹⁸ Abū Ṣāma, *op.cit.*, s. 286–287.

Dalej następują opisy uroczystości żałobnych w wykonaniu społeczności damasceńskiej i poszczególnych notabli, a także wychwalanie cnót zmarłego¹⁹. Nieścisłości dotyczące miejsca pochówku sułtana nie wydają się mieć związku z nadchodzącymi rozgrywkami wewnątrz rodu – wprawdzie ciało spoczęło początkowo w cytadeli damasceńskiej²⁰, a nie w Meczezie Umajjadów²¹, ale ostatecznie złożono je w grobie znajdującym się przy północnej ścianie Meczetu Umajjadów²² („Al-Malik al-Afḍal przeniósł swego ojca Saladyna z cytadeli damasceńskiej do grobu w mieście w miesiącu Šafar – okres pozostawiania w cytadeli trwał trzy lata”²³), a nieporozumienie wynikało z faktu, że budowa grobowca rozpoczęła się wcześniej – jeszcze za życia władcy²⁴. Abū Šāma, apologeta doradcy i administratora Šalāḥ ad-Dīna – qāḍīego Al-Fāḍila nie omieszczał dodać, że za radą tego ostatniego wraz ze zmarłym sułtanem pochowano jego miecz, którym walczył w świętej wojnie²⁵.

W tym miejscu można byłoby zamknąć relację ukazującą stopniowe rozluźnianie się więzów rodowych po śmierci założyciela dynastii, z przekazów kronikarzy wynika jednak, że konflikt rodził się już dużo wcześniej i wykraczał poza najbliższą rodzinę:

Sułtan przeniósł swojego syna al-Malika al-Afḍala z Egiptu do Damaszku – powodem było to, że al-Malik al-Muẓaffar Taqī ad-Dīn ‘Umar, syna brata sułtana, był zarządcą swego stryja w Egipcie – i przebywał z nim al-Malik al-Afḍal; Taqī ad-Dīn napisał list, skarżąc się na al-Afḍala: „Nie mogę zebrać podatków – kiedy przyprowadzam kogoś, kto nie zapłacił należności i chcę go ukarać, al-Malik al-Afḍal uwalnia go”. Sułtan posłał i zabrał swego syna al-Malika al-Afḍala z Egiptu i przydzielił mu lenno Damaszku²⁶.

Również mało wiarygodny wydaje się opisany powyżej szantaż Al-Afḍala pod adresem stryja Al-‘Ādila, któremu groził sojuszem z władającym Egiptem bratem Al-‘Azīzem²⁷. Wprawdzie Abū al-Fidā’ pisze, że: „w roku tym (590 AH – 1193/1194 AD) ochłodziły się stosunki między braćmi al-‘Azīzem i al-Afḍalem – synami sułtana Saladyna, a Al-‘Azīz ruszył z wojskiem egipskim i obległ brata

¹⁹ *Ibidem*, s. 287–290; Ibn al-Aṭṭar, *Al-Kāmil...*, s. 403–405.

²⁰ Abū Šāma, *op.cit.*, s. 288.

²¹ S. Runciman, *op.cit.*, s. 84.

²² Muḥammad Yāsin al-Ḥamawī, *Dimašq fī al-‘Aṣr al-Ayyūbī*, Dimašq: Dār Iḥyā’ at-Turāṭ al-‘Arabī 1947, s. 17. Dzisiaj grobowiec pogromcy krzyżowców znajduje się w tym samym miejscu – obok Meczetu Umajjadów i niedaleko cytadeli.

²³ Abū al-Fidā’, *op.cit.*, s. 116.

²⁴ Abū Šāma, *op.cit.*, s. 289.

²⁵ *Ibidem*, s. 290.

²⁶ Abū al-Fidā’, *op.cit.*, s. 90.

²⁷ Ibn al-Aṭṭar, *Al-Kāmil...*, s. 405–406.

al-Afðala w Damaszku”²⁸, konflikt ten jednak dojrzewał dużo wcześniej, z czego zręczny polityk, jakim był stryj młodego sułtana, musiał zdawać sobie sprawę²⁹.

Najlepsze podsumowanie opisywanych wypadków oraz wydarzeń, które po nich nastąpiły, przedstawia Abū Šāma w swym dziele poświęconym dwóm twórcom państwowym – Nurydów i Ajjubidów:

Co do panowania al-Afðala w Damaszku i jego ziemiach to pomiędzy nim a jego bratem Al-‘Azīzem jeszcze przed śmiercią ojca miały miejsce liczne sprawy, które długo trzeba by wyjaśniać – i nie ma potrzeby o nich wspominać; tak że Damaszek wysliznął mu się z rąk, a z jego ziem zachował jedynie Šarḥad – gdzie jakiś czas przebywał – po czym udał się do Sumaysāt³⁰, zawładnął miastem i zamieszkał w nim. Damaszek pozostał w ręku jego stryja Al-Malika al-‘Ādila, który następnie opanował całą Syrię z wyjątkiem Aleppo i jego ziem, które pozostały w rękach Al-Malika az-Zāhira – jak to już zostało wspomniane – z wyjątkiem Hamy, która pozostała w rękach synów Taqī ad-Dīna – syna brata sułtana – i tak jest po dziś dzień, i z wyjątkiem miasta Homs, które pozostało w ręku synów Asad ad-Dīna Širkūha aż do roku 658 (1259/1260). Następnie Al-Malik al-‘Ādil zawładnął ziemiami egipskimi – jak to już wspomniano³¹.

Kolejne kroki należą więc do Al-‘Ādila, który z administratora podrzędnych i stale narażonych na atak ziem wyrasta najpierw na rozjemcę sporów dzielących bratanków, następnie zaś (w dalszych relacjach tych samych kronikarzy) na jednego i niekwestionowanego władcę schedy po Šalāḥ ad-Dīnie. Cała historia walk wewnątrz rodu Ajjubidów miała wymierny wpływ na dzieje ruchu krucjatowego – osłabione królestwo Jerozolimy z nową stolicą w Akce zyskało bezcenny czas na odbudowanie siły militarnej i – z napływem nowych krzyżowców – na odzyskanie częściowej choćby inicjatywy w działaniach wojennych przeciwko skłóconym muzułmanom.

Bibliografia

- ‘Āšūr Sa‘īd ‘Abd al-Fatāḥ, *Al-Ḥarakat aš-šalībiyya, šafha mušriqa fī ta’rīḥ al-ğihād al-‘arabī fī al-qurūn al-wuṣṭā*, al-Qāhira 1963.
- Abū al-Fidā’, *Al-Muḥtaṣar fī aḥbār al-bašar*, Dimašq Dār al-Ma‘ārif 1999.
- Abū Šāma Šihāb ad-Dīn ‘abd ar-Raḥmān ibn Ismā‘īl al-Muqaddasī, *Kitāb ar-rawḍatayn fī aḥbār ad-dawlatayn an-nūriyya wa aš-šalāḥiyya*, red. Aḥmad al-Baysūmī, Dimašq Manšūrāt Wizarat al-Ṭaqaḥa 1991-1992.
- Al-Ḥamawī Muḥammad Yāsīn, *Dimašq fī al-‘Ašr al-Ayyūbī*, Dimašq Dār Iḥyā’ at-Turāṭ al-‘Arabī 1947.
- Ibn al-A‘īr, *Al-Kāmil fī at-ta’rīḥ*, Bayrūt Dār Iḥyā’ at-Turāṭ al-‘Arabī 1996.
- Ibn al-A‘īr, *At-Ta’rīḥ al-bāḥir fī ad-dawlāt al-atābakīyya bi-l-Mawṣil*, red. ‘Abd al-Qādir Aḥmad Qulaymiyyāt, al-Qāhira 1963.
- Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.

²⁸ Abū al-Fidā’, *op.cit.*, s. 114.

²⁹ Abū Šāma, *op.cit.*, s. 327.

³⁰ Samosata.

³¹ Abū Šāma, *op.cit.*, s. 327.